

- 3.9 মুদ্ৰাৰ যোগান নিৰ্ধাৰণ : নিৰ্ধাৰক সমূহ, ঋণ সৃষ্টি, একক বেঙ্কৰ ঋণ সৃষ্টি, গুণক, ঋণ সৃষ্টিৰ সীমাবদ্ধতা (Determination of money supply : Determinants, Credit creation, Credit creation by single bank, Multiple credit creation by bank system, credit multiplier, Limitations of credit creation.)
- 3.10 মুদ্ৰাৰ যোগান : মুদ্ৰা যোগানৰ উপাদান সমূহ, পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভঙ্গী, আধুনিক দৃষ্টিভঙ্গী, প্ৰচলিত মুদ্ৰা, প্ৰচলিত মুদ্ৰাৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাওৱা উপাদান সমূহ, বেঙ্ক মুদ্ৰা, মুদ্ৰা যোগানৰ সংজ্ঞা সম্পৰ্কিত দৃষ্টিভঙ্গী, মুদ্ৰাৰ গতিবেগ (Supply of money : Constituents, Traditional view, Modern view, Currency money, Factors influencing currency money, Bank money) Approaches to the definition of money supply, Velocity of money)

মুদ্ৰাৰ গুৰুত্ব আৰু প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে অৰ্থনীতিবিদ সকলৰ মাজত কোনো দ্বিমত নাই। তথাপি তেওঁলোকে মুদ্ৰাৰ নিৰ্দিষ্ট ধাৰণা আৰু অৰ্থৰ ক্ষেত্ৰত সহমতত উপনীত হ'ব পৰা নাই; কেনেকৈ মুদ্ৰাৰ সংজ্ঞা আগবঢ়োৱা হ'ব তাক কেনেকৈ ইয়াৰ জোখ লোৱা হ'ব। কাৰণ মুদ্ৰাৰ এক সঠিক সংজ্ঞা দুটা মূল কাৰণত প্ৰয়োজন হয়। প্ৰথমে, তাত্ত্বিক (theoretical) মুদ্ৰাৰ সংজ্ঞা আৰু ব্যৱহাৰিক (empirical or measurable) সংজ্ঞাৰ মাজত এক ওতঃপোত সম্পৰ্ক থকা প্ৰয়োজন। দ্বিতীয়তে, মুদ্ৰাৰ ব্যৱহাৰিক সংজ্ঞাই নিশ্চিতভাৱে জাতিৰ ভবিষ্যতৰ চূড়ান্ত লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্যৰ সৈতে সম্পৰ্কিত হ'ব লাগিব।

সাম্প্ৰতিক সমাজ জীৱনত মুদ্ৰাৰ গুৰুত্ব আৰু তাৎপৰ্য্য বহুলভাৱে বৃদ্ধি পাইছে। বিনিময়ৰ মাধ্যম আৰু হিচাপৰ একক হিচাপে মুদ্ৰাক বাদ দি সমাজ জীৱন স্থবিৰ হৈ পৰিব। অৰ্থনৈতিক কাম-কাজৰ প্ৰগতি, বাণিজ্যিক সম্প্ৰসাৰণৰ মুখোপাৰ্শ্ব আহিলা হ'ল মুদ্ৰা। যাৰ ফলত অতীতৰ পণ্য বিনিময় ব্যৱস্থা (barter system) ৰ অসুবিধা সমূহ দূৰ হোৱাৰ লগতে আধুনিক জীৱন যাত্ৰা সূচাৰুৰূপে পৰিচালিত হোৱাত মুদ্ৰাই সহায় কৰিছে।

3.1 মুদ্ৰাৰ গুৰুত্ব আৰু ইয়াৰ সংজ্ঞা (Importance of money and its Definition) :

মুদ্ৰাৰ সংজ্ঞা বিভিন্ন অৰ্থনীতিবিদ সকলে ভিন্ন ধৰণে আগ বঢ়াইছে। তলত কেইটামান এই সম্পৰ্কীয় সংজ্ঞা আগবঢ়োৱা হ'ল।

- (i) বাকাৰৰ মতে মুদ্ৰাই যি কৰে সিয়ে মুদ্ৰা, "Money is that money does" – Walker
- (ii) চেলিগমেনে মুদ্ৰাৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াই কয় যে, সাধাৰণ গ্ৰহণযোগ্যতাৰ গুণ থকা যিকোনো বস্তুয়েই মুদ্ৰা। "One thing that possesses general acceptability is money" – Saligman,
- (iii) ডি এইচ. ৰবাৰ্টচনৰ মতে, মুদ্ৰা হ'ল যিকোনো বস্তু যাক বয় বস্তুৰ মূল্য পৰিশোধত বহুলভাৱে গ্ৰহণযোগ্য বুলি অন্যন্য ব্যৱসায়িক লেনদেন সমূহ সমাধা কৰা হয়। "any thing which is widely accepted in payment for goods or in discharge of other kinds of business obligations is called money" – D. H. Robertson.

- (iv) জি. ডি. এইচ. কুলৰ মতে, মুদ্ৰাৰ শুকত্বপূৰ্ণ দিশটো হ'ল এই যে ই প্রচলন কাৰ্য্যত এজনৰ হাতৰ পৰা অন্য এজনৰ হাতলৈ গতি কৰে। “the essence of money in that it can be passed from hand to hand in one act of circulation to another” – G D. H. Cole.
- (v) ক্ৰাউথাৰে মুদ্ৰাৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াই কয় যে, সাধাৰণ গ্ৰহণযোগ্যতা থকা বিনিময়ৰ মাধ্যম, মূল্যৰ জোখ আৰু মূল্যৰ সঞ্চয় হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা যিকোনো বস্তুয়েই মুদ্ৰা। “anything that is generally acceptable as a means of exchange and at the sametime act as a measure and store of value” – Crowther.

ওপৰত উল্লেখ কৰা মুদ্ৰাৰ বিভিন্ন সংজ্ঞা সমূহৰ পৰা এইটো স্পষ্ট হয় যে, মুদ্ৰা নিতান্তই এক কাৰ্য্য সম্পাদনকাৰী মাধ্যম আৰু ই নিশ্চিতভাৱে সাধাৰণ গ্ৰহণযোগ্যতা নীতি পূৰণ কৰিব লাগিব। গতিকে, মুদ্ৰাৰ এক সম্পূৰ্ণ সংজ্ঞাই মুদ্ৰাৰ সকলোবোৰ কাৰ্য্য আৰু ইয়াৰ মৌলিক বৈশিষ্ট্য, সাধাৰণ গ্ৰহণযোগ্যতা প্ৰতিফলন ঘটাব লাগিব। এই দিশৰ পৰা মুদ্ৰাৰ সংজ্ঞা সম্পৰ্কীয় ক্ৰাউথাৰৰ সংজ্ঞাটো অন্যান্য সংজ্ঞাতকৈ উন্নত হিচাপে বিবেচনা কৰা হয়।

3.2 মুদ্ৰাৰ সংজ্ঞা সম্পৰ্কীয় দৃষ্টিভঙ্গী (Approaches to the Definition of Money) :

মুদ্ৰাত নিহিত উপাদান সমূহৰ ভিত্তিত মুদ্ৰাৰ সংজ্ঞা সম্পৰ্কীয় চাৰিটা দৃষ্টিভঙ্গী তলত উল্লেখ কৰা ধৰণে আলোচনা কৰিব পাৰি।

- (i) **পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভঙ্গী (Traditional Approach) :** পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভঙ্গী অনুসৰি মুদ্ৰাক কেৱল বিনিময়ৰ মাধ্যম হিচাপে বিবেচনা কৰা হয়। এই অনুসৰি মুদ্ৰাৰ সংজ্ঞাই ব্যয় ক্ষমতা, তৰলতা (liquidity) আদিৰ দৰে বৈশিষ্ট্য সমূহ সাঙুৰি লয়। এই দৃষ্টিভঙ্গী অনুসৰি মুদ্ৰা (M) প্রচলিত মুদ্ৰা (C) আৰু চলিত জমা (DD) ৰে গঠিত। গতিকে,

$$M=C+DD$$

অন্যান্য সকলো সম্পদকে মুদ্ৰা হিচাপে গণ্য কৰিব পাৰি যদিহে, ইয়াক প্রচলিত মুদ্ৰা বা চলিত জমালৈ ৰূপান্তৰ কৰিব পাৰি।

- (ii) **মুদ্ৰাতত্ববাদী দৃষ্টিভঙ্গী (Monetarist Approach) :** এই দৃষ্টিভঙ্গী মিলটন ফ্ৰিড্‌মেন (Milton Friedman), মুদ্ৰাৰ পৰিমাণ তত্ববিদ আৰু মুদ্ৰাতত্ববিদ সকলৰ সৈতে জড়িত। ফ্ৰিড্‌মেনৰ মতে মুদ্ৰা হ'ল— সাময়িক ক্ৰয় ক্ষমতাৰ এক আহিলা- “a temporary abode of Purchasing power” এই দৃষ্টিভঙ্গী অনুসৰি মুদ্ৰাক যদি নগদ হিচাপত, চলিত জমা হিচাপত বা প্রচলিত মুদ্ৰাৰ নিচিনাকৈ অন্য সম্পদৰ ৰূপত ৰখা হয় তেতিয়া ই ক্ৰয় ক্ষমতাৰ সাময়িক মাধ্যম হিচাপে কাৰ্য্য কৰিব। গতিকে মুদ্ৰাতত্ববিদ সকলৰ মতে মুদ্ৰা (M) ই প্রচলিত মুদ্ৰা (C), চলিত জমা (DD) আৰু স্থায়ী জমা (TD)ক অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। সেই অনুসৰি,

$$M = C + DD + TD$$

অৱশ্যে মুদ্ৰাতত্ববিদ সকলে স্থায়ী জমাক মুদ্ৰাত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা ক্ষেত্ৰত দুটা অভিধাৰণা (assumption) আগবঢ়াইছে। প্ৰথমতে, মুদ্ৰাক আয়ৰ সৈতে আটাইতকৈ উচ্চ সহ-সম্পৰ্ক (correlation) থকা বুলি ধৰা হয়। দ্বিতীয়তে,

মুদ্রাত সকলোবোৰ সম্পদ অন্তর্ভুক্ত কৰা হয় যিসমূহ প্রচলিত মুদ্রা আৰু স্থায়ী জমাৰ সম্পূৰ্ণ বিকল্প।

(iii) **ভাবল্যতাৰ দৃষ্টিভঙ্গী (Liquidity Approach)** : গাৰ্লে আৰু বেডক্ৰিফ কমিটি (Gurely and Redcliffe Committee) য়ে মুদ্রাৰ সংজ্ঞাৰ ক্ষেত্ৰত ভাবল্যতাৰ দৃষ্টিভঙ্গী আগবঢ়াইছে। এই দৃষ্টিভঙ্গী অনুসৰি মুদ্রাৰ পৰিধিত মুদ্রাতত্ত্ববিদ সকলে আগবঢ়োৱা মুদ্রাৰ উপাদান সমূহৰ বাদেও অনা-বিত্তীয় (Non-banking) প্রতিষ্ঠান সমূহৰ লেনদেনো অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে। সেই অনুসৰি মুদ্রা (M) ই প্রচলিত মুদ্রা (C), চলিত জমা (DD), স্থায়ী জমা (TD), সঞ্চয় বেংক জমা (SB), অংশ পত্ৰ (Shares), বণ্ড (Bond) আদিক সাঙুৰি লয়। গতিকে,

$$M = C + DD + TD + SB + S + B \text{ আদি।}$$

ভাবল্যতাৰ দৃষ্টিভঙ্গীয়ে মুদ্রাৰ সংজ্ঞা নিকপণৰ ক্ষেত্ৰত বিকল্পতা নীতি (Substitutibility criterion) প্ৰয়োগ কৰি প্রচলিত মুদ্রাৰ পৰিমাণ, চলিত জমা আদিত ভাৰ (Weightage) প্ৰদান কৰিছে। সেই অনুসৰি প্রচলিত মুদ্রা আৰু চলিত জমাৰ ক্ষেত্ৰত একক (Unit) ভাৰ প্ৰদান কৰা হৈছে। আনহাতে, যি সমূহ সম্পদৰ প্রচলিত মুদ্রা আৰু চলিত জমাৰ সৈতে কোনো প্ৰকাৰে সম্পৰ্কিত নহয়, সেইবোৰৰ ক্ষেত্ৰত শূণ্য (Zero) ভাৰ দিয়া হৈছে। আকৌ যিবোৰ সম্পদ প্রচলিত মুদ্রা আৰু চলিত জমাৰ সৈতে অসম্পূৰ্ণ বিকল্প তেনে সম্পদৰ ক্ষেত্ৰত শূণ্য আৰু একৰ মাজত ভাৰ প্ৰদান কৰা হৈছে।

(iv) **কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ দৃষ্টিভঙ্গী (The Central Bank Approach)** : কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ দৃষ্টিভঙ্গীয়ে আৰু এখোজ আগুৱাই গৈ মুদ্রাৰ পৰিধিত অন্তর্ভুক্ত উপাদান সমূহৰ পৰিসৰ বৃদ্ধি কৰিছে। গতিকে এই দৃষ্টিভঙ্গীয়ে মুদ্রা (M)ত অন্তর্ভুক্ত কৰা উপাদান সমূহ হ'ল প্রচলিত মুদ্রা (C), চলিত জমা (DD), স্থায়ী জমা (TD), অনা-বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান (NBFI)-ৰ জমা আৰু অসংগঠিত সংস্থা সমূহৰ জমা (CUA)। গতিকে—

$$M = C + DD + TD + NBFI + CUA$$

3.3 মুদ্রাৰ কাৰ্য্যাবলী (Functions of Money) :

সাম্প্ৰতিক সময়ত মুদ্রাই বিভিন্ন কাৰ্য্য সম্পাদন কৰে। মুদ্রাৰ বিভিন্ন কাৰ্য্যাবলীক মূলতঃ তিনিটা বহল ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি। সেইবোৰ হ'ল—

1. **প্ৰাথমিক কাৰ্য্যাবলী (Primary Functions) :**
2. **স্বীয় কাৰ্য্যাবলী (Secondary Functions) :**
3. **অনুসংগিক কাৰ্য্যাবলী (Contingent Functions) :**

উল্লেখিত মুদ্রাৰ কাৰ্য্যাবলী তিনিটাক তলত দিয়া ধৰণে আলোচনা কৰিব পাৰি।

1. মুদ্রাৰ প্ৰাথমিক কাৰ্য্যাবলী (Primary Functions of Money) :

(i) **বিনিময়ৰ মাধ্যম (Medium of exchange)** : মুদ্রাৰ দুটা প্ৰাথমিক কাৰ্য্যৰ ভিতৰত বিনিময়ৰ মাধ্যম হিচাপে মুদ্রাৰ কাৰ্য্য অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। বিনিময়ৰ মাধ্যম হিচাপে মুদ্রাৰ কাৰ্য্যকাৰিতা নিৰ্ভৰ কৰে, বয়-বস্তু আৰু